

Т.А.Жданко удалось дать четкую характеристику этнографических процессов, обусловивших формирование каракалпакского народа, и показать его место среди прочих тюркоязычных элементов населения Средней Азии. На этой основе этногенез каракалпаков был убедительно представлен как результат укрепления внут-

ренних взаимосвязей племен и народов Приаралья [15:89].

Обобщающей монографией по этногенезу стала книга «Этнография каракалпаков» [16]. Таким образом была заложена основа в изучении этногенеза каракалпаков.

Литература

1. Дониёров А.Х. А.Х. Этнографические исследования в Узбекистане в XX веке. Учебное пособие. – Т.: Янги аср авлоди, 2005: Его же. O‘zbekiston etnografiyasi tarixshunosligi ocherki (XIX asr 30-yillari). O‘quv qo‘llanma. – Т.: TDShI. 2005: Его же. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi O‘zbekiston etnografiyasi fanida. – Т.: TDShI. 2007: Курбанова З. Этнографическое изучение в Каракалпакстане. – Нукус: 2021.
2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргизского народа. -Ташкент, 1925; Его же. Киргизы, казахи в XVIII— XIX вв.// Туркестанское общество по изучению Киргизского края. -Оренбург, 1925, т.5, вып.2, -С. 67—85.
3. Морозова А.С. Библиографический указатель о Каракалпакской АССР. -Турткуль, 1932; Библиографический указатель литературы по Каракалпакии. - М.-Л.: АН СССР, 1935.
4. Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии. - М.: Наука, 1958. С. 6.
5. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках//Советское востоковедение. -М.-Л.: Наука, 1945, т. III. С. 59-79.
6. Бирзе А. К истории каракалпаков XVIII в.// Красный архив. 1938, №6/91, С. 225-254; 1939, №1/92. С.177-214.
7. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии// Вестник древней истории, 1938, № 1, С. 198- 203; Его же. Памятники древнего Хорезма в Каракалпакской АССР// Советская Каракалпакия, 1938.
8. Кары-Ниязов Т.Н. Выездная сессия Академии наук УзССР в Каракалпакской АССР. Вступительное слово на сессии// Бюллетень Академии наук УзССР, 1945, №9-10. С. 5.
9. Морозова А. С. Очерки по одежде и пище каракалпаков. Нукус, 1945.
10. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: МГУ, 1948; Его же. По следам древнехорезмийской цивилизации. - М.-Л.: АН СССР, 1948; Его же. К вопросу о происхождении каракалпаков//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, № 2, с. 70-75; Его же. Аральский узел этнографического процесса//Советская этнография, 1947 №6-7, с. 62-106; Его же. Города гузов (Историко-этнографический этюд)//Советская этнография, 1947, №3, с. 55—102.
11. Дониёров А.Х. Развитие этнографических знаний в Узбекистане (40-50-е годы XX в.) Учеб.метод.пособ. –Т.2002. с. 14
12. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе Каракалпакской АССР//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, вып. 2, с. 5 -16; Ее же. Родо-племенная структура и расселение каракалпаков в низовьях Амударьи в XIX-начале XX в.// Краткие сообщения Института этнографии. —М., 1949, вып. 6, с. 58-63; Бломквист В.Э. Этнографическая работа среди «уральцев»//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, №3, с. 142-159; Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л.: АН СССР, 1950; Ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса//Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. - М., 1952, т. I, с. 461-566; Ее же. Каракалпакская эпическая поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник//Краткие сообщения Института этнографии, 1958, вып. 30, с.112-120; Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме в XVIII-XIX вв. Автореф. дисс. канд.ист. наук. - М., 1951; Сазонова М. В. К этнографии узбеков Южного Хорезма//Труды Хорезмской экспедиции. -М., 1952, т. I, с. 247-318; Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. Там же, с. 319-426.
13. История народов Узбекистана. -Ташкент: 1947, т. 2. С. 105- 106.
14. Толстова Л.С. Из истории ферганских каракалпаков (к вопросу о переселении)// Ученые записки КК ГОСПИ. -Нукус, 1957, с. 29-46; Ее же. Каракалпаки ферганской долины. Историко-этнографический очерк. - Нукус: ККГИЗ, 1957.
15. История Узбекской ССР. -Ташкент: т.1. кн.1-2, 1955-1956; Ташкент: т.2,1947.
16. Этнография каракалпаков. – Ташкент: Фан, 1980.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпоқлар этногенезини о‘рганишда XX асрда совет этнографиясининг ютуқлари таҳлил қилинган. Жумладан, П.П.Иванов, С.П.Толстов, Л.С.Толстова, Т.А.Жданко ва бошқаларнинг саъй-ҳаракатлари билан илк бор қарақалпоқларнинг этногенези консепсияси илгари сурилган. Хоразм археологик-этнографик экспедицияси фаолияти туфайли энг муҳим материаллар то‘планган. Қарақалпоқлар орасидан илк этнограф олимлар шакллانган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются достижения советской этнографии по изучению этногенеза каракалпаков. Отмечаются, что усилиями П.П.Иванова, С.П.Толстова, Л.С.Толстой, Т.А.Жданко и других впервые была предложена концепция этногенеза каракалпаков. Были собраны важнейшие материалы, благодаря деятельности Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Появились первые ученые-этнографы среди каракалпаков.

SUMMARY. The article analyses the achievements of Soviet ethnography in the study of the ethno genesis of the Karakalpaks. It is noted that through the efforts of P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, L.S.Tolstova, T.A.Zhdanko and others, the concept of the ethno genesis of the Karakalpaks was first proposed. The most important materials were collected thanks to the activities of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. The first ethnographers appeared among the Karakalpaks.

JASLARDÍ MILLIY IDEYA RUWXÍNDÁ TÁRBIYALAWDA XALÍQ AWÍZEKI DÓRETIWSHILIGINÍ ORNÍ HÁM ÁHIMIYETI

A.Q.Ametov – *assistent oqitwshi*

N.Nzamatinov – *student*

Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: milliy g‘oya, xalq og‘zaki ijodi, tarbiya, folklor, dostonlar,maqollar,topishmoq, qadriyat.

Ключевые слова: национальная идея, народное литературное наследие, воспитание фольклор, былины, пословицы, загадки, традиция.

Key words: national idea, national literary heritage, education, folklore, epics, proverbs, riddle, value.

Xalıq awızeki dóretiwsılıgı xalıq pedagogikanıń quram bólegi esaplanadı. Xalıq pedagogıkasında – dana xalqımızdın tálim-tárbiya, ádep-ıkramlılıq, insaniy qádiriyaqlar hám olardıń ruwxıy ústemligi, iman-isenimi, dúnyaǵa kóz-qarası, ǵalaba iskerligi, usıl-metodları, dásturleri, tájiriye – juwmaqları júdá keń túrde sáwlelengen. Ulıwma alǵanda xalıq pedagogıkası xalqımızdın ásirler dawamında qalıpsken turmıslıq tájiriyesi, perzentler kamalatında ámelge asırǵan dásturleri, is-háreketleri, aqıl zakawatı nátiyjesinde júzege kelgen miyraslarınıń jıyǵalı bolıp esaplanadı.

Házirgi kúnniń aktual mashqalalarınan biri, tálim sistemasına xalıq pedagogıka dástúrlerin kiritiw bolıp esaplanadı. Sebebi xalıq pedagogıkası yaǵniy xalıq awızeki dóretiwsılıgı úgileri jas áwladtı milliy ideologiya tiykarında tárbiyalawdıń tiykarǵı dereklerin bir esaplanadı. Xalıq awızeki dóretiwsılıgında xalqımızdın turmıs tárzi, sociallıq hám kúndeliklik turmısı, miynet iskerligi, tábiyat hám jámiyetge kóz-qarasları, diniy táliymatları, isenimi, insan hám álemge bolǵan sezim tuyǵıları, kórkem ádebiy dúnyası, bilim dárejesi, baxıtlı hám ádalatlı zaman haqqındaǵı oy pikirleri óz sáwleleniwın tapqan. 1880-1990-jıllardan baslap kóplegen mámleketlerde

xalıq awızeki dóretiushiligi folklor terminini menen atala basladı.

“Folklor” ataması inglizshe sózden alıńan bolıp, “xalıq danalıǵı”, “xalıq danıshpanlıǵı” maǵanaların ańlatadı. Bul atama birinshi ret 1846-jılda Vilyam Toms tárepinen qollanılǵan hám buǵingi ku’nde jáhán ilimi páninde xalıq dóretiushiligi tu’sinigin bildiredi. Máselen, biz «folklor» sózin qollanǵanda xalıq awızeki dóretiushiligin názerde tutamız. Sonıń menen birge “folklor” sózi xalıq ámeliy kórkem óneri, xalıq arxitekturası hám basqa salaların ańlatıwshı atama bolıp tabıladı. Tek hár bir sala qániygesi folklor degende, óz salasın, máselen, biz xalıq awızeki dóretiushiligin, xoreograf xalıq ayaq oyınını, muzikatanıwshı bolsa xalıq sazların názerde tutadı [2:25].

Búgingi kúnde belgili bolǵanıday, shaxstı tárbıyalawda onıń ruwxıy halatına tásir etpesten nátiyjege erisip bolmaydı. Xalıq awızeki dóretiushiliginde jas áwlad tárbıyası tap mine usı usıdan paydalanǵan halda ámelge asırıladı. Atap aytqanda, “Alpamıs” dástanında Alpamıstıń ápiwayılıǵı hám isengishliginen paydalanǵan dushpan, onı hám sheriklerin duzaqqa túsiredi. Qaharmannıń bir kún may iship saqlıǵın joǵaltıwı 7 jıl zindanda jatıwına sebep boladı. Yaki dástanda aǵa-ini Baybóri hám Baysarınıń kelispewshiligi sebepli on mıńlaǵan qońratılardıń basına kóz kórmegen kórgilikler túsedi.

Folklor shıǵarmalarında xalıq turmısı kórkem sáwlelenedi. Sonıń ushın xalıq awızeki dóretiushiligi sóz kórkem óneriniń - kórkem ádebiyattıń awızeki forması sıpatında úyreniledi. Xalıq awızeki dóretiushiliginiń maqal, jumbaq, ertek, dástan, jańıltıw, qosıq, lap sıyaqlı janrları bar. Mine usı janrlardıń arasında xalıq maqalları, jumbaqlar, ertekler, xalıq qosıqları hám xalıq dástanlarınan ayırıqsha ornı bar. Maqal dep, xalıqtıń sociallıq-tariyxıy, turmıshlıq-xojalıq tájiriybesi ulıwmalasqan kórkem, obrazlı talqılawlardan ibarat hikmetli sózlerge ayıladı. Maqal ózbek tilinde maqal, tajiklerde zarbulmasal, ruslarda poslovica, türklerde ata sózi ataması menen júritiledi. Maqallarda sóz qunı ayırıqsha jarqın ańlatıladı. Sebebi maqallardaǵı sózlerdi basqası menen almastırıw, birar sóz qosıw múmkin emes. Olar milliy til quramında qalıplesken halda kózge taslanadı. Bul janr jáhándegi hámme xalıqlar awızeki dóretiushiliginde bar bolıp, kólem forma, jaratılıwı maqsetine kóre sózsiz esaplanadı. Hátteki atalıwında da jaqınlıq anıq seziledi. Máselen: “Aydı etek penen jawıp bólmaydı”, “Tawıq máyek tuwmastan, iyesi shóje satpaqta”, “Ózge jurtta shax bolǵansha, óz jurtıńda gedey bol” sıyaqlılardı mısıl keltirsek boladı [3:29].

Jaslardıń qıyalın, oyın, aqılın jetilistiriwde xalıq ertekleriniń ornı ayırıqsha. Misalı, ájayıp hádiyselerge arnalǵan «Abat batır», «Gúlsámze», «Ariq mergen», «Jansap», «Altın tawıq», «Altın baslı aydarha», «Búkir shal» taǵı basqa shıǵarmalarında xalıq qıyalınıń oǵada baylıǵı, dóretiushilerdiń hám atqarıwshılardıń ertek waqıyaların qıyınnan qıyıştıratuǵın, qıyalıy kórinislerde hár qıylı zatlardıń káramatlı qásiyetlerin ádettegidey kórsete biliwi júdá ayqın kórinip turadı. Ertelerde tábiyattaǵı, jámiyettegi, jeke adamnıń ómirindegi eń qıyın

sheshilmeytuǵın máselelerdi ortaǵa taslaydı, olardı qıyal kúshiniń járdemi menen sheshiwdiń jolların tawıp beredi. Usınıń ózinde erteklerdiń insanlar turmısına tásirin kóriwge boladı.

Xalıq awızeki dóretiushiliginiń jáne bir tu’ri jumbaqlar bolıp, jumbaqlar kólemi hám formasına göre maqallarga uqsaydı. Geyde mazmunına qarap ta jaqınlıq seziledi. Biraq, jaratılıw maqseti basqa esaplanadı. Jumbaqlarda tabılıwı tiyis bolǵan nárseniń forması, kólemi, reńi, wazıypası hám usı sıyaqlı ózgeshelikler haqqında maǵlıwmat beriledi, biraq bul belgiler metafora kórkem ónerinen paydalanılǵan halda basqa nárseni menen baylanıladı. Máselen:

“U’stindegi kóylegi,

Misli qaǵazǵa uqsar.

Tuwrasań jiniń shıǵıp,
Kózińdi dárhal jaslar” (Piyaz).

Dástan” sózi parsı tilinen alıńan bolıp, “qıssa”, “gúrriń”, “tariyx” maǵanaların ańlatadı. Ózbek kórkem ádebiyatında dástanlar jaratılıwı usılına qarata eki túrli boladı. Birinshi túri jazba ádebiyat wákilleri tárepinen hár bir bánti masnawiy – eki qatardan ibarat, tek qosıq formasında jaratıladı. Yusuf Has Hajibtıń «Qutadǵu bilig», Nawayınıń «Hamsa» shıǵarmasındaǵı bes dástan hám basqalar.

Ekinshi túr dástanlar awızeki dóretiushilik ónimi sıpatında folklor dástúrlerine boysınǵan halda jaratıladı. Filologiya ilimleri doktori, professor M.Saidov táriplesinshe, awızeki dóretiushiliktegi dástanlarda qosıqlıq hám prozalıq úzindilerden ibarat kórkem derek – tekst bolıwı kerek.

Solay etip, «Alpamıs», Góruǵlı túrkimindegi «Góroǵlınıń tuwiliwı», «Malika Ayyar», «Rawshan» sıyaqlı onlaǵan shıǵarmalar, «Kúntuwmish», «Rustamxan», «Gárip ashıq hám Shahsanem» sıyaqlılar xalıq awızeki dóretiushiligindegi dástan janrına tiyisli úlgieler bolıp, ásirler dawamında el qálbinen shın kewilden húrmetke sazawar, dańqqa erisken dúrdanalar bolıp tabıladı [4:36]

«Baqısı» sózi tórt túrli maǵananı bildiriwi kórsetilgen: 1 – danıshpan, 2 – dástanlardı jırlawshı, 3 – dem salıp dawalawshı tawıp, 4 – Buxara xanlıǵında qurılıs qarjısın qadaǵalawshı. Joqarıdaǵı tórt maǵanadan úshewi tikkeley dástan aytıwshı baqsılarga tiyisli, desek qáte bolmaydı. H.T.Zarifovtıń maǵlıwmat beriwine qaraganda, baqısı mongolsha “baxsha”, “baǵsha” sózlerinen alıńan bolıp, “ustad”, “aǵartıwshı” maǵanalarında qollanılǵan. Baqısı xalıq tárepinen sheksiz húrmetke iye, ázizlengen óner iyeri esaplanǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda Xalıq awızeki dóretiushiligi bul xalqımızdıń aynası desek aljaspaǵan bolamız. Usı Xalıq awızeki dóretiushiligi arqalı bizler ata-babalarımızdıń kim bolǵanlıǵın, ótmishte neler menen shuǵıllanǵanlıǵın bilip alıwımızǵa boladı. Sonday aq Xalıq awızeki dóretiushiliginiń óz kórinisin joypay keleshek áwladlarǵa jetkerip beriw bizlerdiń tiykarǵı wazıypamız bolıp esapladı.

Адебиетлар

1. Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: “O‘qituvchi”, 1990.
2. Журминский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: 1947.
3. Hodi Zarif. Fozil shoir – mashhur dostonchi G’ O‘zbek xalq ijodi bo‘yicha tadqiqotlar. 3-kitob: Fozilshoir. – T.: “Fan”, 1973. 29-b.
4. O‘zbek folklorining epik janrlari G’ O‘zbek xalq ijodi bo‘yicha tadqiqotlar. 7-kitob. – T.: “Fan”, 1981.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada yosh avlodni milliy g‘oya ruhida tarbiyalashda xalq og‘zaki ijodi namunalarining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi namunalari nazariy jihatdan yoritilgan. Ayniqsa folklor, dostonlar, maqollar, topishmoqlarning yoshlar ma‘naviy tarbiyasiga ta‘siri tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной пословице раскрывается значение образцов народного творчества о воспитании подрастающего поколения в духе национальной идеи. Также теоретически освещаются примеры народного творчества. В частности, анализируется влияние фольклора, былин, пословиц, загадок на духовное воспитание молодежи.

SUMMARY. This article reveals the importance of examples of folk art in educating the young generation in the spirit of the national ideal. Also, examples of folk art are explained theoretically. In particular, the impact of folklore is analyzed, epics, proverbs, and riddles on the spiritual education of young people.